
5. Завершення війни

Відбудова народного господарства України в 1943-1945 рр. розглядалася як завдання воєнного значення. В міру того, як фронт переміщався по території республіки, а потім вийшов за її межі, розв'язувалася у терміновому порядку проблема комунікацій. Тому в першу чергу відбудові підлягало залізничне господарство.

Під час довоєнної індустріалізації українська промисловість профілювалася як вугільно-металургійна основа загальносоюзного воєнно-промислового комплексу. Кінцеві підприємства ВПК розміщувалися в центральному регіоні, на Уралі, в Поволжі. Війна показала раціональність такого розміщення важкої індустрії. Та воєнна промисловість відчувала постійно зростаючу напруженість після втрати Донбасу.

Тому уже в жовтні 1941 р. при загальносоюзному наркоматі вугільної промисловості було створено Бюро генерального плану по відбудові Донбасу. Йому доручалася розробка планів і технічних проектів відбудови донецьких шахт, а також раціонального розміщення на машинобудівних підприємствах країни замовлень на устаткування. Дещо пізніше Наркомат чорної металургії СРСР та Інститут чорної металургії СРСР дістали від ДКО завдання розробити головні напрямки відбудови цієї галузі в Україні¹. Йшлося про те, щоб для відбудовних робіт не втратити жодного дня після звільнення Донбасу.

Загальна стратегія відбудови визначалася постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. “Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації”. Було вирішено в принципі не повертати в Україну устаткування, евакуйоване у 1941-1942 рр. і вже змонтоване на підприємствах східних районів. Після визволення території від окупантів зруйновані підприємства повинні були відроджуватися за рахунок коштів загальносоюзного бюджету і безоплатної (шефської) допомоги заводів і фабрик східних районів.

З 75 млрд. руб., відпущених урядом СРСР під час війни на відбудову господарства районів, визволених від німецької окупації, близько 18 млрд. руб. було використано в УРСР². Питома вага України серед окупованих районів СРСР була істотно вищою, ніж її частка в освоєних капіталовкладеннях. Проте слід взяти до уваги, що значна частина окупованої території РРФСР була звільнена від ворога уже після поразки німецьких військ під Москвою. Відбудовні роботи там почалися раніше.

Загальносоюзні капіталовкладення спрямовувалися передусім на відбудову Донецько-Придніпровського економічного району. Близько 40 відсотків капіталовкладень, освоєних загальносоюзною чорною металургією у 1943-1949 рр., припало на металургію південних районів, тобто передусім українську³.

У газетах шефська допомога подавалася як душевний порив заводських колективів у прагненні допомогти братнім республікам, котрі потрапили під окупацію. Не можна сказати, що така пропаганда не знаходила відгуку у тих, хто працював на заводах-шефах, так само як серед підшефних колективів. Але виробничо-шефські зв'язки насправді визначалися в загальносоюзних міністерствах, відповідальних як за випуск продукції, так і за відбудовні роботи.

Цілком зрозуміло, що обсяги і напрями шефської допомоги визначалися таким чином, щоб вона не спричиняла негативних наслідків для підприємств-донорів.

Підприємства, продукція яких мала особливо велике значення для ВПК, відбудовувалися у першу чергу. Вони не мали жодних проблем з постачанням всього необхідного, тому що могли обирати собі шефів в будь-якій кількості. Зокрема, у відбудові заводу “Запоріжсталь” брали участь колективи 120 підприємств СРСР⁴.

Надзвичайно гострою в Україні залишалася проблема кадрів кваліфікованих робітників та інженерів. Республіка мала на початок 1944 р. тільки 1564 тис. робітників і службовців проти 6202 тис. напередодні війни. Треба було розшукати тих, хто влаштувався на оборонних підприємствах східних районів, щоб організувати їх повернення на свої заводи і фабрики. У багатьох випадках потрібних спеціалістів розшукували в діючій армії, демобілізували і повертали на довоєнне місце роботи. Далеко не всі палали бажанням працювати там, де працювали раніше, і тоді в дію вступав указ Верховної Ради СРСР про “дезертирів з виробництва”. Паспортизованому населенню ніде було сховатися від недремного ока відповідних служб. Зокрема, за липень-серпень 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30 тис. осіб, а 33 тис. розшукувалися. До кримінальної відповідальності притягалися й керівники підприємств та організацій за “переховування” дезертирів⁵.

Урядовими постановами були звільнені від призову в Червону армію інженерно-технічні працівники та службовці, які працювали до війни на підприємствах чорної металургії УРСР. З метою залучення робочої сили на шахти і металургійну промисловість ДКО через систему Цекомбанку відпустив в 1943 р. мільйонні кредити на індивідуальне будівництво і відбудову житлового фонду в Донбасі. Половина цих позичок не підлягала поверненню і списувалася за рахунок союзного бюджету.

За допомогою заводських відділів кадрів, які виявляли тих, хто працював до війни на шахтах, за посередництва профспілкових і комсомольських організацій, котрі організували безпрецедентну за масштабами агітаційну кампанію, у знелюднений під час окупації Донбас почала надходити робоча сила: в 1943 р. – 84 тис., в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис. осіб. Всього в Україну за цей період було спрямовано в централізованому порядку 615 300 робітників та службовців⁶.

Відбудова паливно-металургійного комплексу у воєнних умовах показала всю силу мобілізаційного ресурсу тоталітарної економіки. До кінця війни було відбудовано 754 і збудовано 50 шахт. На кінець 1945 р. було освоєно 35% довоєнних потужностей шахт і видобуто 38,4 млн. т вугілля (35% довоєнної кількості). Третина основних шахт Донбасу завдяки кращому технічному оснащенню і поліпшенню організації праці перевищила довоєнний рівень видобутку вугілля⁷.

Відбудова чорної металургії вимагала істотно більше зусиль і коштів внаслідок високої капіталомісткості цієї галузі. До відбудови металургійних гігантів приступили лише у 1945 р. Всього за час війни було відбудовано 23% довоєнної кількості доменних та мартенівських печей, майже 30% прокатних станів⁸.

Відбудова залізниць здійснювалася силами залізничників, залізничних

військ і населення навколишніх населених пунктів. Перші поїзди Харків прийняв через три дні після звільнення одночасно з двох напрямів – Білгородського і Чугуївського. Низьководний міст через Дніпро у Києві став до ладу за два тижні, і 20 листопада 1943 р. в місто прибув перший поїзд.

Залізничні війська і будівельники почали споруджувати висоководні мости через Дніпро у Києві, Кременчуку і Дніпропетровську з початку 1944 р. У Кременчуку міст був побудований за 93 дні. У Дніпропетровську міст довжиною 1740 метрів здали в експлуатацію на 95-й день після початку робіт. Командуючий 1-м Українським фронтом М.Ватутін визнав, що “без швидкої відбудови зруйнованих відступаючим противником залізниць було б незрівнянно важче, а інколи просто неможливо розв’язувати багато найважливіших завдань наступу”⁹.

Чотири з половиною роки воєнних дій і окупації призвели до цілковитого паралічу економічного життя на території України. Тим не менш, республіка відіграла велику роль у досягненні перемоги над ворогом на трудовому фронті. Люди ніколи не працювали з такою віддачею сил, як під час Великої вітчизняної війни. Праця такої напруженості викликала не драконівськими законами воєнного часу, хоч вони застосовувалися із завидною регулярністю, а розумінням того, що означає перемога над тими, хто бажав будувати Веліконімецьчину на кістках українців.

За 1943-1945 рр. українська промисловість дала загальносоюзному народногосподарському комплексу 50 млн. т вугілля, 4,4 млрд. кВт-год. Електроенергії, 2,2 млн. т чавуну, більше 2,2 млн. т сталі, майже 2 млн. т прокату чорних металів, 4,7 млн. т залізної руди, 4,8 млн. т коксу¹⁰. Відновила свою роботу третина підприємств, які працювали до війни. Беручи до уваги стан промисловості відразу після звільнення від окупантів, такі показники вражають.

Кримська конференція керівників трьох держав

Питання про нову, після Тегеранської, зустріч голів держав антигітлерівської коаліції ще в липні 1944 р. поставив президент США Ф.Рузвельт.

Тоді Сталін відмовився, пославшись на перевантаженість у зв’язку з літнім наступом. Однак, як показує дальший розвиток подій, причина відмови була іншою. На черговій зустрічі головною обговорюваною проблемою неминуче ставав післявоєнний устрій Європи і всього світу. Сталін бажав підійти до цієї зустрічі з максимально можливими успіхами радянських військ на фронтах. А в середині 1944 р. німецькі війська ще окупували частину Радянського Союзу, і висхідні позиції для таких переговорів не були переконливими.

Пропозицію зустрітися на Мальті, яку згодом висловив В.Черчілль, Сталін теж відкинув, пославшись на те, що не пересувається літаком або морським шляхом. Врешті решт, союзники домовилися про зустріч в Ялті, тобто на території Радянського Союзу, що само по собі було великим досягненням Сталіна. Рішення Рузвельта взяти участь у президентській виборчій кампанії на третій строк відсунуло зустріч до лютого 1945 р.

Генеральний штаб і Ставка ВГК почали розробляти завершальну кампанію Великої Вітчизняної війни з осені 1944 р. План операцій розроблявся з викликом командуючих фронтами, щоб узгодити деталі. Наступ на всьому радянсько-німецькому фронті призначався на 20 січня 1945 р. До завершальної

кампанії залучалися сили семи фронтів – трьох Білоруських і чотирьох Українських.

Новий, завершальний в історії Другої світової війни рік розпочався на Західному фронті з неочікуваного для англо-американських військ німецького наступу в Арденнах. Союзні війська опинилися у важкому стані, і В.Черчілль 6 січня змушений був звернутися до Сталіна з проханням повідомити, чи планує Радянський Союз наступ на Східному фронті у найближчому майбутньому. Наступного дня Сталін відповів, що широкі наступальні дії радянські війська розпочнуть у другій половині січня, “враховуючи становище наших союзників на Західному фронті”¹¹.

Наступ справді розпочався на тиждень раніше давно визначеного строку силами двох фронтів – 1-го Білоруського і 1-го Українського. Командуючі фронтами маршали Г.Жуков і І.Конев тепер мали у своєму розпорядженні понад 2,2 млн. солдат і офіцерів бойового складу з необхідною кількістю техніки. Противник настільки поступався їм за живою силою і технікою, що був просто-таки приречений на поразку.

Війська Конєва перейшли у наступ 12 січня з сандомирського плацдарму, а війська Жукова – 14 січня. За перші шість днів боїв вони здійснили прорив ворожої оборони по фронті на 250 км і вглиб на 120-140 км. В ході Вісло-Одеської операції, що розпочалася 17 січня була здобута Варшава, а 19 січня – Лодзь. 29 січня радянські війська вступили на територію Німеччини і захопили плацдарми на лівому березі Одера в районі Кюстрина і Франкфурта. Війська 1-го Білоруського фронту опинилися в 60 км від Берліна.

Вісло-Одеська операція завершилася на початку лютого цілковитим знищенням 35 німецьких дивізій. Ще 25 дивізій ворога втратили від 50 до 70% свого складу¹². Щоб закрити прорив, командування вермахту зняло більше двох десятків дивізій з інших ділянок радянсько-німецького фронту і з Західного фронту. Наступ німецьких військ в Арденнах і Ельзасі припинився. Ця перемога істотно підкріпила позиції Сталіна на переговорах у Ялті.

Одночасно з Вісло-Одеською розвивалася Східнопруська операція. Командуючий 3-м Білоруським фронтом генерал І.Черняховський і командуючий 2-м Білоруським фронтом маршал К.Рокосовський мали в своєму розпорядженні 1,6 млн. солдатів і офіцерів (разом з тилами) проти 780 тис. гітлерівців (з них 200 тис. фольксштурмівців), які обороняли Східну Прусію. Черняховський перейшов у наступ 13 січня, а Рокосовський – 14 січня.

Німецькі сили складалися в основному з уродженців Східної Прусії, які захищалися до останнього. Війська Черняховського прорвали оборону противника тільки на шостий день наступу, але не змогли розвинути успіх. Війська Рокосовського, які повинні були взаємодіяти, передусім, з 1-м Білоруським фронтом у наступі на берлінському напрямі, Ставка ВГК 20 січня повернула на північ, на Східну Прусію. Цим самим була відвернута загроза контрудару з боку східнопруського угруповання противника, яке нависало над військами на берлінському напрямі. Наступ на Берлін став неможливим до завоювання Східної Прусії.

Конференція в Ялті відкрилася 4 лютого 1945 р. з детального обговорення становища на фронтах. З доповіддю про становище на радянсько-німецькому фронті виступив заступник начальника Генерального штабу Червоної армії генерал О.Антонов. Він підсумував здобутки січневого наступу на Східному фронті, в ході якого було розгромлено 45 дивізій противника. Прогнозуючи

дії Гітлера, Антонов зауважив, що останній прагнутиме затримати просування радянських військ на берлінському напрямі за рахунок резервів, які майже вичерпані, і особливо за рахунок військ із Західного та Італійського фронтів. Начальник Генерального штабу армії США генерал Д.Маршалл повідомив, що наслідки гітлерівського наступу в Арденнах ліквідовані, і союзні війська готові до широких наступальних операцій з тим, щоб перейти через Рейн в його нижній течії на початку березня¹³. В ході обговорення воєнних питань було прийнято рішення про координацію операцій союзних військ на фронтах.

Керівники урядів обговорили також питання про участь СРСР у війні з Японією. Була досягнута угода про те, що через два-три місяці після капітуляції Німеччини Радянський Союз вступить у цю війну. Граючи на зацікавленості Великої Британії і США у використанні радянських військ на Далекому Сході, Сталін домігся перекреслення завоювань, одержаних Японією у війні 1904-1905 рр. з Російською імперією. Зокрема, Радянському Союзу поверталася південна частина острова Сахалін. Відновлювалася оренда Порт-Артуру як воєнно-морської бази СРСР. Забезпечувалася спільна з Китаєм експлуатація Китайсько-Східної та Південно-Манчжурської залізниць. Радянському Союзу передавалися Курильські острови. Підтверджувалася незалежність єдиної країни-сателіта СРСР довоєнної доби – Монгольської Народної Республіки.

“Велика трійця” домовилася про те, що після знищення німецької військової машини примусово здійснюватимуться умови беззастережної капітуляції нацистської Німеччини. Метою політики союзних держав оголошувалося “знищення німецького мілітаризму і нацизму і створення гарантії в тому, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мир в усьому світі”¹⁴. Були визначені три зони окупації Німеччини і укладена угода про управління Великим Берліном. Берлін, як місце перебування Контрольної ради, підлягав окупації військами чотирьох держав (включаючи Францію).

Дискусію викликало питання про репарації з Німеччини, які компенсували б певною мірою витрати союзників на війну. Було вирішено, що Німеччина виплачуватиме репарації не грошима, а товарними поставками впродовж десяти років. Радянська делегація запропонувала саме таку форму репарацій, беручи до уваги досвід виконання умов Версальського мирного договору. Після Першої світової війни Німеччина виявилася не в змозі виплачувати репарації у твердій валюті. Загальна сума репарацій визначалася в 20 млрд. доларів США. Радянський Союз мав одержати половину цієї суми, зважаючи на те, що найбільше постраждав у війні.

Істотні розбіжності між союзниками виникли при обговоренні польського питання. Сталін все-таки створив нове видання “Польревкому”. На звільненій від німецької окупації частині польської території в Любліні 22 липня 1944 р. утворися Польський комітет національного визволення (ПКНВ) – альтернативний лондонському польський уряд. У травні-липні 1944 р., під час формування програми дій майбутнього люблінського уряду, відбулися консультації радянських керівників з Союзом польських патріотів в СРСР. Посилаючись на клопотання мешканців так званого “Закерзоння”, М.Хрущов висунув пропозицію утворити у складі УРСР Холмську область.

Судячи з усього, пропозиція Хрущова була висунута як засіб тиску на люблінських поляків, які так само як лондонські, не бажали коритися диктату у питанні про східний кордон Польщі. Врешті решт, делегація ПКНВ 26 липня

підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував лінію Керзона як основу радянсько-польського кордону. Таємний характер договору пояснювався тим, що визначення кордону було прерогативою трьох держав антигітлерівської коаліції. Радянський Союз мав лише попередню згоду союзників на кордон по лінії Керзона. Крім того, орган, з яким укладався договір, був позбавлений легітимних владних повноважень¹⁵.

На Кримській конференції радянська делегація внесла пропозицію вважати східним кордоном лінію Керзона з відхиленнями від неї в деяких районах не більше 5-8 км на користь Польщі. Західний кордон мав простягатися від Штеттіна по річці Одер і далі по річці Нейсе. Пропозиції Й.Сталіна опиралися на рішення Тегеранської конференції, сформульовані В.Черчіллем. Проте в Криму Черчілль став вважати, що Велика Британія і США не зобов'язані давати згоди на велику територіальну компенсацію новому польському урядові, який сформувався всупереч їх волі. Союзники готові були надати таку компенсацію тільки еміграційному уряду.

Дивно, але лідери західних країн потрапили в ту саму пастку, що й В.Ленін у 1920 р. Радянський вождь змушений був віддати “чужому” польському урядові Західну Україну, тому що раніше обіцяв Польревкому розширити територію відроджуваної Польщі за рахунок України. Судячи з радянського протоколу вечірнього засідання глав урядів в Лівадійському палаці 7 лютого 1945 р., В.Черчілль висловився так: “Польша должна иметь право взять себе такую территорию, которую она пожелает и которой она сможет управлять. Едва ли было бы целесообразно, чтобы польский гусь был в такой степени начинен немецкими явствами, чтобы он скончался от несварения желудка”¹⁶.

Подібні злостиві висловлювання нічого не означали. Союзники не мали сили, щоб створити польський уряд на основі лондонського. Польща перебувала у радянській “сфері інтересів”, тому що в ній знаходилася Червона армія. Доводилося погоджуватися на визнання люблінського уряду за умови його реконструкції шляхом поповнення діями з еміграції. Реорганізований польський уряд став називатися Тимчасовим урядом національної єдності. Емігрантський лондонський уряд перестав існувати.

Союзники змушені були йти назустріч Сталіну і в інших питаннях. Згідно з секретною угодою, укладеною 11 лютого в Ялті, країни Заходу зобов'язалися репатріювати в СРСР всіх радянських громадян або емігрантів без громадянства¹⁷. Відтак багато людей з близько двох мільйонів репатріантів відразу потрапляли з німецьких концтаборів в радянські фільтраційні табори, а звідти – в ГуЛАГ. Керівники західних демократій видали Сталіну його ворогів, хоч знали, що вони будуть репресовані.

Вихід України на міжнародну арену В останній декаді жовтня 1943 р. у Москві відбулася нарада керівників зовнішньополітичних відомств СРСР, США і Великої Британії, в якій взяв участь і представник Китаю. В “Декларації чотирьох держав з питання про загальну безпеку” було проголошено намір союзників вести війну до переможного кінця. Після її завершення пропонувалося утворити організацію для підтримки міжнародного миру і безпеки. Конкретні заходи щодо її створення розглядалися на конференції в Думбартон-Оксі. Від 21 серпня до 28 вересня 1944 р. у переговорах в цьому передмісті Вашингтону брали участь представники СРСР (А.Громико), США (Е.Стеттініус) і Великої Британії (А.Кадоган). В дискусіях опрацьовувалися

основні принципи статуту майбутньої організації. Громико озвучив позицію радянського керівництва: організація “має включити до свого складу всі союзні республіки СРСР, які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни”¹⁸.

Висловлюючи негативну думку Ф.Рузвельта щодо цієї пропозиції заступник державного секретаря США Е.Стеттініус заявив, що радянський приклад можуть наслідувати англійці, щоб порушити питання про входження в ООН англійських колоній. Зі свого боку, глава британської делегації А.Кадоган ухильно заявив, що радянська пропозиція потребує додаткового вивчення. Небажання Черчілля перечити Сталіну пояснювалося його наміром рекомендувати до ООН свої домініони¹⁹.

“Великій трійці” в Ялті вдалося досягти єдності стосовно права вето постійних членів Ради Безпеки. Сталін скоротив на цій зустрічі перелік потенційних кандидатур з шістнадцяти до трьох союзних республік – України, Білорусії та Литви. Рузвельт наполягав на тому, що кожний член організації повинен мати тільки один голос. Черчілль все-таки підтримав радянську пропозицію, сподіваючись на сприятливе ставлення СРСР до кандидатури Індії, яка на той час була колонією.

Після цього Рузвельт звернувся до Сталіна з письмовим посланням. Не заперечуючи тепер прийняття України і Білорусії в члени Асамблеї міжнародної організації, він висловив стурбованість тим, що в Конгресі можуть вказати на наявність у США тільки одного голосу. Щоб Конгрес схвалив участь США у міжнародній організації (Рузвельт пам’ятав, що Ліга Націй була створена за ідеєю його попередника В.Вільсона, але Конгрес залишив країну поза її рамками), йому були потрібні додаткові два голоси – як у Радянського Союзу²⁰. Сталін не заперечував, але пізніше Білий дім відмовився від цієї переваги, оскільки вона порушувала Конституцію США.

У протоколі роботи Кримської конференції, підписаному керівниками зовнішньополітичних відомств трьох держав, на першому місці стояли питання, пов’язані з утворенням міжнародної організації. Було вирішено, що конференція Об’єднаних Націй, яка утворить її, проводитиметься в США. Коли конференція розпочне роботу, делегати Великої Британії і США підтримають пропозицію про допуск до первинного членства двох радянських соціалістичних республік, а саме – України і Білорусії²¹.

25 квітня 1945 р., коли Гітлер готував собі отруту в оточеному радянськими військами Берліні, у Сан-Франциско відкрилася установча конференція. В ній брали участь держави, що підписали Декларацію Об’єднаних Націй станом на 8 лютого 1945 р. і “союзні нації”, які оголосили війну Німеччині до 1 березня 1945 р.

Державний секретар США Е.Стеттініус напередодні відкриття конференції зробив заяву, яка змусила захвилюватися радянське керівництво. Інформуючи громадськість про бажання Радянського Союзу залучити до створеної міжнародної організації дві союзні республіки – Україну та Білорусію, він заявив: “Американська делегація в Ялті, сповнена пошани до героїчної ролі, що її відіграли народи цих республік своїм зятим опором проти спільного ворога, та мужністю, з якою вони переносили великі страждання під час війни, погодилася, що уряд США підтримає цю радянську пропозицію у Сан-Франциско, якщо її там висунуть. Але в Ялті не укладено жодної угоди

щодо участі цих республік у конференції в Сан-Франциско”²².

Твердження американського політичного діяча було некоректним: допуск до первинного членства України і Білорусії визначався протоколом роботи Кримської конференції (до речі, підписаним самим Е.Стеттініусом разом з В.Молотовим та А.Іденом). Тим же протоколом і в тому ж розділі визначалися дата і місце скликання конференції Об’єднаних Націй.

25 березня посол СРСР в США А.Громико звернувся до Стеттініуса з листом-протестом, в якому нагадав про рішення Кримської конференції розглядати Україну і Білорусію як первинних членів створюваної міжнародної організації. Не викладаючи аргументації радянської сторони, яка вже звучала на Кримській конференції, Громико нагадав тільки заяву В.Черчилля при обговоренні цього питання на пленарному засіданні керівників урядів 8 лютого. Прем’єр-міністр Великої Британії тоді заявив, що нелогічно запрошувати на конференцію в Сан-Франциско всі малі країни, які майже нічого не зробили для перемоги і тільки тепер, в останню мить, оголосили війну, і одночасно відкладати запрошення двох радянських республік, які понесли такі великі жертви у боротьбі з Німеччиною²³. У зв’язку з цим, вказав далі А.Громико, радянський уряд не може погодитися з тим, що Україна і Білорусія не повинні нібито брати участь в конференції у Сан-Франциско, і лише після конференції, коли буде прийняте відповідне рішення, вони зможуть працювати в міжнародній організації як її члени²⁴.

Лист А.Громика не справив жодного враження на Стеттініуса. Коли міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії і Китаю зібралися у Вашингтоні 23 квітня, щоб узгодити порядок денний конференції Об’єднаних Націй, останній знову заявив, що на Кримській конференції не було мови про запрошення на конференцію в Сан-Франциско України і Білорусії²⁵.

Проте Стеттініус тільки рятував честь мундира. На другому пленарному засіданні 27 квітня конференція одностайно схвалила рішення запросити УРСР і БРСР “як первісних членів міжнародної організації”²⁶. До Києва запрошення надійшло під час святкування 1 травня. Члени української делегації на чолі з Д.Мануїльським з великим поспіхом зібралися і спеціальним літаком вилетіли через Сибір, Чукотку, Аляску і Ванкувер до Каліфорнії. 6 травня українська делегація прибула в Сан-Франциско і почала працювати як рівноправний член установчої конференції.

Конференція в Сан-Франциско, в якій взяли участь 50 держав, схвалила назву міжнародної організації – Організація Об’єднаних Націй. Робота її завершилася 26 червня 1945 р. підписанням Статуту ООН.

Завершення возз’єднання українських земель

Зміну кордонів Радянського Союзу в Європі, яка була здійснена за пактом Ріббентропа-Молотова в 1939-1940 рр., партнери Сталіна по антигітлерівській коаліції визнали тільки у випадку з Польщею (поглинення країн Балтії не визнавалося до 1991 р.). Мотивом для такого визнання була необхідність возз’єднання українського і білоруського населення в кордонах двох радянських республік-держав – України і Білорусії. Оскільки лінією Керзона не могли бути точно розмежовані кордони розселення українців, білорусів і поляків, з новим урядом Польщі було укладено договір про обмін населенням прикордонних районів. Тим самим українські етнічні землі на захід від лінії

Керзона мали бути за взаємною згодою деукраїнізовані, а землі на схід від цієї розмежувальної лінії деполонізовані.

Залишалася, однак, остання українська етнічна територія поза межами УРСР – Закарпатська Україна. Вона була поглинута після загибелі Чехословаччини союзником нацистської Німеччини – Угорщиною.

Чехословаччина, як було зрозуміло, відновлюється після війни в її довоєнних кордонах, включаючи Підкарпатську Русь. Однак, під час зустрічі з президентом довоєнної Чехословаччини Е.Бенешем у Москві, Сталін наполягав на тому, щоб Закарпаття було возз'єднане з основною частиною України у складі СРСР. Бенеш потребував радянської підтримки і розумів, що Червона армія буде в Чехословаччині раніше від англо-американських військ. Тому він не заперечував можливості передачі Закарпаття Радянському Союзу у майбутньому, але наполягав на відновленні довоєнних кордонів його держави з Німеччиною і Польщею²⁷. Як відомо, довоєнна Чехословаччина межувала з Польщею, але не мала спільного кордону з Радянським Союзом. Чехословацько-радянський кордон з'явився уже в ході війни, коли Гітлер і Сталін поділили між собою Польщу.

8 травня 1944 р. в Лондоні була підписана угода між СРСР і Чехословаччиною про порядок відносин між радянським командуванням і чехословацькою адміністрацією після вступу на територію країни Червоної армії. Від радянської сторони угоду підписали посол СРСР у Лондоні В.Лебедев, а від чехословацької – державний міністр Г.Ріпка. На визволену територію повинен був призначатися чехословацький урядовий повноважений, який після завершення воєнних операцій брав у свої руки управління громадськими справами.

У липні 1944 р. чехословацький уряд призначив своїм уповноваженим на звільненій від окупантів частині Підкарпатської Русі міністра економічної реконструкції Ф.Немеца, за національністю – чеха. Заступником уповноваженого був призначений словак – генерал Р.Вієста, а політичним радником – один з керівних діячів Компартії Чехословаччини українець І.Турияниця²⁸.

Негайно після звільнення від окупантів всієї території Закарпаття туди прибув М.Хрущов. Метою візиту, як він писав у листі до Сталіна, було “з'ясування настроїв місцевого населення щодо його ставлення до СРСР”²⁹. В районі Мукачева, у партизанському загоні О.Тканка керівник УРСР зустрівся з І.Турияницею. Той повідомив, що “підняти маси” у питанні про приєднання Закарпаття до СРСР не є проблемою: місцеве населення настроєне позитивно, і треба лише одне – реалізувати ці настрої у відповідних петиціях та резолюціях³⁰.

Хрущов надіслав на допомогу радянській військовій адміністрації у Закарпатті апаратних працівників ЦК КП(б)У. Разом з членами військової ради 4-го Українського фронту на чолі з Л.Мехлісом вони за короткий час організували місцеві органи влади – тимчасові народні комітети. На зборах і мітингах, які скликалися під час виборів, висловлювалися вимоги і прохання прийняти Закарпатську Україну “в лоно матері-Вітчизни”.

26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів у Мукачеві схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР і вихід її зі складу Чехословаччини. З'їзд утворив Народну раду – тимчасовий орган законодавчої і виконавчої влади з 17 осіб на чолі з І.Турияницею.

Адміністрація Ф.Немеца й раніше відчувала непереборні труднощі у

здійсненні урядових функцій. Провалилися, зокрема, її спроби розпочати мобілізацію місцевого населення з метою сформування тилкових збройних сил. Натомість тисячі й тисячі добровольців записувалися у Червону армію. Виступи місцевих активістів на користь возз'єднання краю з Україною уміло підтримувалися радянською цивільною адміністрацією, яка без зайвого розголошу швидко розбудовувалася під прикриттям народних комітетів. Коли політичний радник чехословацької адміністрації став головою Народної ради, Ф.Немец і його апарат виявилися паралізованими. Туряниця одразу направив йому лист з вимогою покинути територію краю разом з усім цивільним і військовим апаратом лондонського уряду. Немец апелював до Бенеша, а той – до свого посла в Москві З.Фірлінгера. Це був дивний крок з боку глави держави, але йому більше не було куди звертатися. Голови урядів Великої Британії і США вважали проблему державного статусу Карпатської України питанням двосторонніх радянсько-чехословацьких відносин.

5 грудня Народна рада схвалила декрет про припинення зв'язків народних комітетів Закарпатської України з уповноваженим уряду Чехословаччини і поставила офіційну вимогу, щоб той залишив межі краю. Виконуючи інструкції Бенеша, Немец продовжував деякий час залишатися в Закарпатті.

Професійного дипломата З.Фірлінгера не випадково призначили у 1937 р. посланником чехословацького уряду в Москву: він був за партійною приналежністю соціал-демократом. Фірлінгер зорієнтувався в ситуації, яка виникла після звільнення переважної частини Чехословаччини радянськими військами. Характеризуючи його діяльність в Москві, М.Хрущов знайшов точну формулу у своїх спогадах: “Він розумів необхідність утвердження міцної дружби з Радянським Союзом”³¹. 15 грудня Фірлінгер у телеграмі Е.Бенешу “найбільш настійним чином” порекомендував піти назустріч вимогам з'їзду народних комітетів³².

29 грудня Ф.Немец у телеграмі Бенешу теж змушений був визнати, що рух за вихід Підкарпатської Русі зі складу Чехословаччини “треба вважати рухом народним і стихійним”. Звідси він робив висновок, що недоцільно діяти “проти волі місцевого населення”. Немец радив Бенешу, “враховуючи престиж держави і дальший зовнішній та внутрішній розвиток республіки”, негайно розпочати переговори з Радянським Союзом з цієї проблеми³³.

Важко сумніватися в тому, що над телеграфним посланням Ф.Немеця “попрацювали” безпосередньо на місці. В іншому випадку він не став би давати поради президенту у питаннях державного значення. Немец не міг не бачити й того, що рух за вихід краю зі складу Чехословаччини був аж ніяк не стихійним. Проте основний вектор настроїв місцевого населення глава чехословацької адміністрації оцінював правильно. Закарпатці у своїй більшості воліли бути з Києвом, а не з Прагою. Меншість не висловлювала своїх настроїв, тому що антирадянська пропаганда суворо каралася.

23 січня 1945 р. Сталін запросив керівника Комуністичної партії Чехословаччини К.Готвальда на бесіду про майбутнє Закарпатської України. Під час бесіди він продиктував лист Е.Бенешу такого змісту: “Я дізнався сьогодні від т.Готвальда, що чехословацький уряд зазнає хитань у зв'язку з подіями на Закарпатській Україні, що він додержується того погляду, ніби радянський уряд гадає самостійно вирішити питання про Закарпатську Україну в суперечності з договором між нашими державами”. Далі Сталін продовжував, граючи на публіку, тобто звертаючись у першу чергу до союзників по антигітлерівській

коаліції: “Радянський уряд не забороняв і не міг заборонити населенню Закарпатської України висловлювати свою народну волю. Це тим більш зрозуміло, що ви самі говорили мені в Москві про своє бажання віддати Закарпатську Україну Радянському Союзу, причому, як Ви пам’ятаєте, я тоді не дав на це своєї згоди. Однак з того, що радянський уряд не заборонив закарпатським українцям висловлювати свою волю, в жодному разі не впливає, нібито радянський уряд має намір порушити договір між нашими державами і самостійно розв’язати питання про Закарпатську Україну. Така думка була б для радянського уряду образливою. Оскільки питання про Закарпатську Україну поставило саме населення Закарпатської України, постільки, природно, його треба буде розв’язувати. Проте це питання можна вирішити лише угодою між ЧСРСР і СРСР – ще до завершення війни з Німеччиною або після завершення війни, коли обидва уряди визнають це доцільним”³⁴.

Сталін мав на руках всі козирні карти і міг формулювати речення у цьому посланні так, нібито він змушений був під тиском непереборних обставин погоджуватися на вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини. Насправді ж він залишав чехословацькому президенту тільки один вибір: юридично оформити приєднання Закарпаття до СРСР, що вже відбулося, або негайно, або після війни. Природно, що Е.Бенеш побажав відтягнути цю операцію на період після війни. Цілком відверто він написав Сталіну у відповідь, що хотів би “мати можливість обговорити це питання з нашими діячами в Празі”³⁵. Інакше кажучи, президент бажав покінчити з своїм емігрантським становищем і дістати підтримку з боку чехословацької політичної еліти в столиці своєї країни, коли вона буде звільнена від гітлерівської окупації.

Проте події в Чехословаччині пішли не так, як гадав Бенеш. У лютому 1945 р. в Кошице відбулася конференція КПЧ. Виступаючи на ній, Г.Гусак заявив від імені всієї партії, яка за допомогою радянської адміністрації перетворювалася на найбільш впливову політичну силу на визволеній частині країни: “Карпатські українці вирішили приєднатися до СРСР, возз’єднатися зі своїм рідним народом. Ми цілком поважаємо це рішення і по-справжньому, по-братерськи бажаємо реалізації усіх їхніх національних ідеалів”³⁶.

У березні в Москву були запрошені лідери основних політичних сил країни на чолі з президентом Е.Бенешем. Вони проголосили утворення Національного фронту чехів і словаків. 4 квітня на основі досягнутої домовленості Бенеш призначив в Кошице новий уряд на чолі з З.Фірлінгером. Наступного дня на першому засіданні уряду була офіційно проголошена програма дій, розроблена на з’їзді КПЧ і прийнята на переговорах у Москві. Вона увійшла в історію Чехословаччини під назвою Кошицької урядової програми. Зокрема, в ній вказувалося: “Уряд потурбується про те, щоб якомога швидше було розв’язане питання про Закарпатську Україну, поставлене самим населенням цієї області. Уряд бажає, щоб це питання було розв’язане у відповідності з демократичним висловленням волі народу Закарпатської України, в дусі повної дружби між Чехословаччиною і Радянським Союзом”³⁷.

Готуючи Закарпатську Україну до офіційного включення у склад Радянського Союзу, органи державної безпеки “очищали” її від людей, які заплямували себе співробітництвом з угорським окупаційним режимом або виступали проти радянської влади. З особливою ретельністю вишукувалися не колаборанти, а “українські буржуазні націоналісти”, які брали активну участь у творенні

Карпатської України в 1938-1939 рр. У травні 1945 р. в Празі був заарештований президент Карпатської України о.Августин Волошин. Незабаром він загинув у московській тюрмі. 25 делегатів з'їзду народних комітетів Закарпатської України були заарештовані за “антирадянську агітацію”³⁸. Ця формула звинувачення вживалася у випадку небажання людини погодитися на приєднання її малої батьківщини до Радянського Союзу.

29 червня 1945 р. між Чехословаччиною і Радянським Союзом було підписано договір про включення Закарпатської України (за діючою тоді конституцією Чехословаччини – Підкарпатської Русі) до складу СРСР. Від СРСР договір підписав В.Молотов, від Чехословацької Республіки – З.Фірлінгер і В.Клементіс. У складі УРСР з'явилася Закарпатська область, територія якої дорівнювала 12,9 тис. кв. км. Загальна територія УРСР сягла 577 тис. кв.км.

Берлінська конференція керівників трьох держав Після Кримської конференції між керівниками трьох союзних держав здійснювалося інтенсивне листування, але розв'язання ряду питань все-таки

зайшло в глухий кут. Тому з ініціативи президента США Г.Трумена почала готуватися нова зустріч у верхах. У кінці травня в Москву приїхали Г.Гопкінс і посол США в СРСР А.Гарриман. У процесі цих переговорів було вирішено провести нову конференцію керівників трьох держав в середині липня 1945 р. у передмісті Берліна Потсдамі.

Конференція в Потсдамі відкрилася 17 липня. В ній брали участь глави делегацій: СРСР – Й.Сталін, США – Г.Трумен, Великої Британії – В.Черчилль (з 28 липня – К.Еттли). Їм допомагали міністри закордонних справ СРСР (В.Молотов), США (Д.Бірнс) і Великої Британії (А.Іден, потім Е.Бевін). “Велика трійка” обговорювала питання післявоєнного облаштування світу на одинадцяти зустрічах, остання з яких відбулася 1 серпня*.

Г.Трумен вніс на розгляд конференції пропозицію про заснування Ради міністрів закордонних справ для підготовки мирних договорів з Італією, Румунією, Фінляндією, Болгарією та Угорщиною, а також для врегулювання територіальних питань, що виникли у зв'язку з закінченням війни в Європі. Конференція прийняла цю пропозицію. Після тривалої підготовки ці договори були укладені в Парижі у лютому 1947 р. Для України особливе значення мав договір з Румунією, оскільки в її складі знаходилися землі, відібрані у королівського уряду в 1940 р., тобто під час реалізації пакту Ріббентропа-Молотова. За договором 1947 р. Північна Буковина і Хотинський повіт Бессарабії, які утворювали Чернівецьку область, а також два південних повіти Бессарабії, на основі яких була створена Ізмаїльська область, залишалися в межах УРСР. Ця обставина відіграла вирішальне значення для припинення кампанії, що розгорнулася в Румунії після 1991 р. Тоді десятки різноманітних громадських організацій почали вимагати від України повернення анексованих у 1940 р. територій, посилаючись на юридичну нікчемність наслідків пакту Ріббентропа-Молотова. Румунський уряд офіційно не висував таких претензій, але тривалий час утримувався від підписання міждержавного договору про дружбу, співробітництво та добросусідство. Оскільки в договорі мала бути зафіксована відсутність територіальних претензій, непідписання його посередньо свідчило про наявність таких претензій.

* Хронологічні рамки конференції - від 17 липня до 2 серпня. Останнє засідання глав делегацій затягнулося на півгодини після опівночі.

Проте українська сторона не визнала пов'язаності набутих у 1940 р. УРСР територій з пактом Ріббентропа-Молотова. Ці території були втрачені Румунією як країною, що програла війну. Їх перебування в УРСР було легітимізоване Паризьким мирним договором, укладеним з державами-союзниками гітлерівської Німеччини на основі рішень Берлінської конференції керівників трьох союзних держав. Паризький мирний договір був невід'ємною ланкою в цілісній системі післявоєнного європейського устрою, непорушність якого закріплена Гельсинськими угодами. Визнаючи цю реальність, Румунія врешті решт уклала в червні 1997 р. договір з Україною, в якому зафіксована взаємна відсутність територіальних претензій.

Проблема східного кордону Польської держави була розв'язана на Кримській конференції керівників трьох держав, і в Берліні більше не піднімалася. Проте пов'язана з нею проблема західного кордону Польщі опинилася в Берліні у центрі дискусій.

Дискусія з приводу західного кордону Польщі розгорілася на п'ятому засіданні глав урядів 21 липня і набрала надзвичайно жорстких форм³⁹. У резолюції "Західний кордон Польщі" глави урядів змогли прийти тільки до однієї узгодженої думки: остаточне визначення західного кордону треба відкласти до мирного врегулювання. Однак господарем становища в Центральній Європі був Й.Сталін. Тому західний кордон Польщі в остаточному підсумку визначився за радянськими пропозиціями. Конференція зафіксувала таку реальність: "Глави трьох Урядів погодилися, що аж до остаточного визначення західного кордону Польщі колишні німецькі території, розташовані на схід від лінії, що проходить від Балтійського моря трохи на захід Свинемюнде і звідси вздовж ріки Одер до злиття з рікою Західна Нейсе і вздовж ріки Західна Нейсе до чехословацького кордону, включаючи ту частину Східної Пруссії, яка у відповідності з рішенням Берлінської конференції не поставлена під управління Союзу Радянських Соціалістичних республік, і включаючи територію колишнього вільного міста Данцига, повинні знаходитися під управлінням Польської держави і в цьому відношенні вони не повинні розглядатися як частина радянської зони окупації в Німеччині"⁴⁰. Інакше кажучи, землі вздовж Одера і Західної Нейсе Польща одержала за рахунок радянської окупаційної частки території Німеччини.

У підсумку після Другої світової війни територія міжвоєнної Польщі була зменшена на 180 тис. кв. км на користь Радянського Союзу завдяки передачі останньому Західної України і Західної Білорусії. Важливо відзначити, що приєднання цих земель до Української держави, яка існувала тоді у формі УРСР, остаточно відбулося на основі рішень Кримської конференції керівників трьох союзних держав у лютому 1945 р., а не завдяки реалізації пакту Ріббентропа-Молотова у вересні 1939 р. Відповідно відзначати цю подію як свято реально досягнутої соборності українських земель слід не у вересневі дні, як це робилося в радянські часи, а в лютому. Отже, територіальні здобутки 1939-1940 рр., які успадковані сучасною Україною, не мають відношення до зловісного пакту Ріббентропа-Молотова.

Територія, яка була у розпорядженні Веймарської Німеччини, у 1945 р. зменшилася на 120 тис. кв. км. У масштабах європейського континенту це велика втрата. Вона вдвічі перевищує сукупну територію трьох країн Бенілюксу. Ці територіальні зміни були викликані тим, що Об'єднані Нації завдячували

перемогою в Європі в основному Радянському Союзу. Суть проблеми не в тому, що західні держави виявилися нездатними стримати імперіалістичні апетити свого тоталітарного союзника (окрім випадку з Кенігсбергом та його округою). Проблема корінилася у нерозв'язаному територіальному вузлі, що дістався у спадщину від Першої світової війни (лінія Керзона).

Країна, з нападу на яку почалася Друга світова війна, не могла не одержати відчутної територіальної компенсації. Вона її й одержала за рахунок переможеної Німеччини, як це запропонували самі західні партнери Радянського Союзу в Тегерані (зміна їхньої точки зору в Ялті і на Берлінській конференції викликала усвідомлення того, що Польща перетворюється на сателіта СРСР).

Слід констатувати очевидне: незважаючи на урочисті обіцянки Атлантичної хартії не допускати анексії територій у переможеного ворога, післявоєнна карта Європи істотно змінилася у порівнянні з серединою 30-х рр., тобто до нацистських завоювань. Це було пов'язане передусім з необхідністю компенсувати територіальні втрати Польщі.

Польща одержувала 105 тис. кв. км німецької території – переважно свої етнічні землі, втрачені ще за часів середньовіччя: Помор'я, Сілезію, а також основну частину Східної Пруссії, Кенігсберг з округою площею в 15 тис. кв. км було передано СРСР. Отже, в результаті втрат і прирощень територія сучасної Польщі зменшилася порівняно з міжвоєнною від 388 до 313 тис. кв. км. Нова, п'ястівська Польща виявилася не набагато меншою. За територією (на 75 тис. кв. км), ніж довоєнна, ягеллонська. Якби не прирощення за рахунок Німеччини, вона була б удвоє меншою.

Людські втрати України Книги про війну, як правило, закінчуються реєстром матеріальних і людських втрат. Про матеріальні втрати ми говорити не будемо, їх не можна ставити на одну площину з втратами людськими. Людські втрати, на відміну від матеріальних – безповоротні.

Людські втрати України невіддільні від загальносоюзних. Військовослужбовці і цивільне населення з інших республік гинули на території України. Одночасно уродженці України гинули в інших республіках або взагалі поза кордонами Радянського Союзу. Тому потрібно вивчати й загальносоюзний зріз даних.

Підрахувати людські втрати України набагато важче, ніж загальносоюзні. Статистика не завжди враховувала республіканський зріз. Крім того, виникає природне питання: кого слід враховувати: уродженців України чи українців? І як бути з українцями, котрі гинули на інших, не українських фронтах?

Жертви війни в кожній країні підраховані більш-менш точно. Винятком є Радянський Союз і Китай. Ці країни в різні часи називали різні і постійно збільшувані величини втрат. Мабуть, ціна кожного окремо взятого людського життя була в них невеликою. Однак китайський театр воєнних дій непорівнянний з радянським. Перемога над ворогом кувалася в Європі, на радянсько-німецькому фронті.

Маршали і генерали Червоної армії, як правило, (хоча були й виключення) не рахувалися з кількістю жертв, прагнучи виконати поставлену бойову задачу. Лише той, хто її виконував, просувався далі в своїй кар'єрі. Ковалем найголосніших перемог став маршал Георгій Жуков, але всі його перемоги здобувалися великою кров'ю. Якою могла бути ціна перемоги, ми вже бачили на

прикладі здобуття Києва до червоної дати в календарі.

У радянські часи лише побіжно згадували про полеглих у тій жакливій війні, щоб урочисту тональність ювілейних свят не перетворювати на трагедійну. Подібна традиція виникла одразу після війни, і це спостеріг такий проникливий аналітик, як Олександр Довженко. У своєму “Щоденнику” 25 червня 1945 р. він занотував:

“Я учора був на нараді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, не знаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття”⁴¹.

Першу цифру непоправних бойових втрат Радянського Союзу в лютому 1946 р. оприлюднив Сталін – 7 млн. осіб. М.Хрущов назвав загальні людські втрати – близько 2 млн. осіб, Л.Брежнєв “уточнив” цю цифру – понад 20 млн. Проте багато хто відчував, що кількість жертв війни набагато більша. Як бачимо, О.Довженко інтуїтивно назвав у 1945 р. цифру, удвічі більшу хрущовської.

У березні 1995 р., коли відзначалося 50-річчя перемоги над Німеччиною, в Москві відбулася наукова конференція на тему “Людські втрати у Другій світовій війні”. Міністерство оборони РФ, яке представляв на конференції генерал-полковник Г.Кривошеєв, подало підсумкові таблиці, з яких випливали такі дані:

1. На початку війни в армії і на флоті перебувало 4826,9 тис. осіб.
2. В ході війни було мобілізовано 29575 тис. осіб.
3. Було виключено з списків по армії і флоту за роки війни – 21637 тис. осіб.

У тому числі:

безповоротні втрати - 11944 тис.;

з них:

фронтові втрати - 8668 тис.

Якраз ці дані були опубліковані у чотиритомнику “Мировые войны XX века” (М., 2002, т.4, с.528-529) – виданні, в якому підсумовані останні наукові дослідження на тему Великої Вітчизняної війни. Та наскільки вони відповідають реальності?

Серед безповоротних втрат вказано, що пропало без вісті або потрапило в полон 5059 тис. військовослужбовців Радянської армії, з них загинуло або померло в полоні 2300 тис. осіб. Наскільки такі цифри відповідають дійсності, ми бачили при розгляді долі військовополонених.

Авторський колектив восьмого тому десятитомної “Истории Украинской ССР” у визначенні людських втрат України обрав найлегший шлях: зафіксував результати статистичних обстежень населення республіки напередодні війни і на початок 1945 р. За цей час населення республіки скоротилося з 41 млн. до 27,4 млн., тобто на 13,6 млн. осіб⁴². Різницю між двома названи-

ми цифрами не можна назвати втратами. В ній зафіксовано природний приріст населення за 1941-1944 рр., евакуацію громадян в радянський тил, мобілізацію в Червону армію, примусовий вивіз людей в Німеччину, а також втрати. Багато хто з тих, хто залишився живим, в наступні роки повернулися в Україну.

Характерно, що автори восьмого тому “Истории Украинской ССР” навіть не згадали цифр втрат цивільного населення і військовополонених на території України, наведених у тритомнику “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні”, що вийшов до 20-річчя Перемоги. Ті цифри були на вигляд абсолютно точними, ніби військове відомство спромоглося, як у країнах Заходу, встановити долю кожного полеглого на полі бою або в тилу.

У тритомнику вказувалося, що німецькі окупанти вбили і замучили з 898457 осіб цивільного населення і 1366588 осіб з числа військовополонених. Коментуючи цифри, М.Коваль зазначив, що вони одержані не науково-аналітичним, а директивним порядком. Він припускав, що до першої з названих цифр було включено всю кількість природних смертей в Україні за роки війни⁴³.

За даними української “Книги пам’яті” на фронтах війни загинуло 3 млн. осіб. Ця цифра була встановлена через багато десятиліть після війни, і за її достовірність ручитися не можна⁴⁴. Проте в сучасній літературі вона побутує, оскільки іншої нема. В.Коваль, який писав підрозділ “Людські втрати” у восьмому томі “Истории Украинской ССР”, приймає на віру дані обласних комісій, які встановлювали після війни матеріальні і людські втрати України у 1941-1945 рр. Сильною стороною цих підрахунків є те, що вони були зроблені відразу після війни. За цими даними, в УРСР від рук окупантів загинуло 4,5 млн. цивільних осіб і військовополонених, в Криму – 135 тис., і в Закарпатті – 115 тис. осіб⁴⁵.

Не вдаючись у пояснення, М.Коваль в своїй останній книзі назвав сукупну цифру людських жертв в Україні – до 8 млн. осіб⁴⁶. Не важко зрозуміти, що ця цифра складається з двох компонентів: фронтових втрат за “Книгою пам’яті” і даних післявоєнних обласних комісій, які встановлювали втрати та збитки від війни. Сукупна цифра не може бути точною, оскільки складається з величин, встановлюваних в різні часи. Проте іншої, більш вірогідної цифри, зважаючи на стан первинних джерел не існує.

Цікаво, що В.Косик, спираючись на дещо відмінні історичні джерела, приходить до такої ж цифри загальних втрат України – близько 8 млн. осіб. Загальну цифру цивільних втрат (включаючи загибель військовополонених) він запозичує з названого вище видання – “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні”: 5,5 млн. осіб⁴⁷. Щоправда, тут же В.Косик нагадує, що існують істотно менші цифри втрат, названі радянським демографом Б.Урланісом в його праці 1975 р. “Війни і населення” (він користувався французьким перекладом цієї книги): 4497 тис. осіб⁴⁸. Різниця в півмільйона осіб порівняно з джерелами, на які спирався М.Коваль, нівелюється тим, що французький вчений українського походження на півмільйона зменшує фронтові втрати України.

В.Косик зробив спробу порівняти втрати України з втратами інших країн в абсолютному і відносному (у відсотках до загальної чисельності населення) вимірах. Розглянемо його дані (в тис. осіб), розміщаючи країни за питомою вагою втрат в чисельності населення⁴⁹:

Країна	військові втрати	цивільні втрати	сукупні втрати	у відсотках до всього населення
1. Польща	123	4877	5000	19,6
2. Україна	2500	5500	8000	19,1
3. Югославія	300	1400	1700	10,6
4. Німеччина	4500	2000	6500	9,1
5. Греція	100	350	450	6,2
6. Австрія	270	104	374	5,6
7. Угорщина	136	294	430	4,6
8. Румунія	300	200	500	3,7
9. Японія	2000	350	2350	3,4
10. Чехословаччина	46	294	340	3,0
11. Фінляндія	84	16	100	2,7
12. Голландія	12	198	210	2,4
13. Голландія	250	350	600	1,5
14. Бельгія	13	75	88	1,1
15. Італія	400	100	500	1,1

Ми не наводимо таблицю В.Косика повністю і обмежуємося тільки країнами, в яких воєнні (військові та цивільні) втрати перевищували один відсоток від загальної чисельності населення. Тому до таблиці не увійшли ні Велика Британія, ні США.

У таблиці В.Косик не враховує двох республік у складі Радянського Союзу, які поряд з Україною зазнали найбільших втрат у війні – Росії і Білорусії. Він окремо наводить абсолютні величини втрат серед цивільного населення та військовополонених, за якими союзні республіки розміщуються у такій послідовності (в тис.)⁵⁰:

Україна	5515
Білорусія	2198
Росія	1781
Литва	666
Латвія	644
Естонія	125

За питомою вагою втрат серед перелічених республік Росія опиняється на останньому місці, а на перше місце виходить Білорусія. Проте В.Косик не мав даних про розподіл військових втрат по республіках, а тому включив у свою таблицю тільки Україну. Безумовно, що Білорусія і три республіки Балтії за сукупними втратами в їх відносному вимірі знаходилися б на верхніх місцях порівняльної таблиці втрат, разом з Україною і Білорусією.

Офіційні втрати Польщі становлять 6028 тис. осіб проти 5000 тис., показаних у таблиці. Різниця припадає в основному на єврейське населення, винищене гітлерівцями на території західноукраїнських і західнобілоруських земель. Цей мільйон жертв війни входить до втрат цивільного населення в Україні і Білорусії.

Зазначені в таблиці країни (крім самої Німеччини) поділяються на дві рівні групи: союзників Німеччини і окупованих нею країн. Щоправда, Австрію важко назвати союзником Німеччини. Це країна, поглинута нацистами (у тому числі австрійськими) проти волі основної маси її населення. Однак весь промисловий та людський потенціал Австрії працював на Третій рейх.

Співвідношення між цивільними і військовими втратами населення в обох групах країн протилежне. В окупованих країнах цивільні втрати переважають військові, а в країнах – союзниках Німеччини військові втрати переважають цивільні (виняток становить Угорщина, де існувала велика єврейська громада). Отже, таблиця ілюструє демографічні наслідки “нового порядку”, запровадженого нацистами в окупованих країнах.

Особливо жахливі демографічні наслідки “нового порядку” спостерігалися в країнах, які підлягали поглиненню Великонімеччиною – Польщі та Україні. Істотні втрати цивільного населення в самій Німеччині пояснюються наслідками “килимових” бомбардувань союзницької авіації у 1944-1945 рр.

Матеріальні збитки в Україні дорівнювали 42 відсоткам загальносоюзних. Людські втрати в Україні становлять понад 40 відсотків загальносоюзних втрат⁵¹. Отже, серед республік Радянського Союзу Україну треба поставити на перше місце за втратами. Це й не дивно: фронт двічі прокочувався її територією: спочатку – з заходу на схід, а потім – зі сходу на захід. Окупаційна політика гітлерівців була в республіці більш ніж жорстокою, оскільки спрямовувалася на “зnelюднення” території.

Тому український народ з особливими почуттями святкує день Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Для десятків мільйонів громадян України це особливий день, який відкрив перед ними майбутнє.

¹ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. - Том 2. - К., 1967. - С.127.

² Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник. - К., 1957. - С.85.

³ Розвиток народного господарства Української РСР. - Том 2. - С.127.

⁴ История Украинской ССР. - Том 8. - С.460.

⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.299.

⁶ Розвиток народного господарства Української РСР. - Том 2. - С.128.

⁷ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний збірник. - К., 1962. - С.134.

⁸ Там же. - С.131.

⁹ Цит. за кн.: История Украинской ССР. - Т.8. - С.476.

¹⁰ Там же. - С.491.

¹¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Т.1. - М., 1957. - С.298-299.

¹² Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.525.

¹³ Тегеран-Ялта-Потсдам. Сборник документов. - М., 1970. - С.108.

¹⁴ Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборник документов. - М., 1979. - С.266.

¹⁵ Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. - С.112-113.

¹⁶ Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборник документов. - С.127.

¹⁷ Там же. - С.296-300.

¹⁸ Білоусов М. Ялта і Україна: новий погляд на історичну перспективу // Матеріали міжнародної наукової конференції "Ялта-2000. Роль Європи в ХХІ столітті". 7-9 травня 2000. - К., 2000. - С.36.

-
- ¹⁹ Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 августа - 28 сентября 1944 г.). Сборник документов. - М., 1978. - С.145, 160.
- ²⁰ Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборник документов. - С.259-260.
- ²¹ Там же. - С.274.
- ²² Цит. за кн.: Лещенко Л.О. "Українське питання" в дипломатичній історії Другої світової війни (1934-1945) // Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001. - С.537.
- ²³ Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборник документов. - С.149.
- ²⁴ Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля - 26 июня 1945 г.). Сборник документов. - М., 1984. - С.76-77.
- ²⁵ Там же. - С.87.
- ²⁶ Там же. - С.119.
- ²⁷ Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 2000. - С.153.
- ²⁸ Нариси з історії дипломатії України. - С.541.
- ²⁹ Цит. за кн.: Політична історія України. XX століття. Том 4. - С.198.
- ³⁰ Хрущев Н.С. Время, люди, власть. - Том 3. - М., 1999. - С.280.
- ³¹ Там же. - С.281.
- ³² Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании. - М., 1969. - С.753.
- ³³ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документі и матеріалі. - М., 1960. - С.215-216.
- ³⁴ Цит. за кн.: Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании. - С.758-759.
- ³⁵ Там же. - С.760.
- ³⁶ Там же. - С.807.
- ³⁷ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - С.246.
- ³⁸ Нариси з історії дипломатії України. - С.542.
- ³⁹ Див.: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании. 17 июля - 2 августа 1945 г. Сборник документов. - М., 1984. - С.102-117.
- ⁴⁰ Там же. - С.440.
- ⁴¹ Див.: Дніпро (Київ), 1989. - № 7. - С.74.
- ⁴² История Украинской ССР. - Том 8. - С.442.
- ⁴³ Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.18.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ История Украинской ССР. - Том 8. - С.442.
- ⁴⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.120.
- ⁴⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Том 3. - К., 1965. - С.149-150. До названих вище даних долучено втрати по Кримській і Закарпатській областях.
- ⁴⁸ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.454, 626.
- ⁴⁹ Там же. - С.627.
- ⁵⁰ Там же. - С.626.
- ⁵¹ Там же. - С.455, 456.